

نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام

محمد امین مدبر^{۱*}

پروین امیری^۲

سمین امیری^۳

چکیده

با بررسی دیدگاه اسلام بر امور اداری نظارت و کنترل جهت تطبیق درست، مناسب و به موقع اینگونه امور، می توان به ماهیت و تاثیر اساسی آن بر انجام با کیفیت وظایف سازمانی پی برده شود. تحقیق حاضر از نظر ماهیت کیفی از نوع مروری و استنادی می باشد. بر همین اساس مبانی نظری و کلیات موضوع بر مبنای انتخاب منابع و آثار محققان پیشین انجام یافته است. جامعه آماری تحقیق حاضر آثار و منابع مرتبط پیشین در این خصوص است. لذا نمونه آماری این تحقیق حدود ۲۹ مقاله و اثر علمی از استادان دانشگاه و محققان این حوزه در نظر گرفته شده است. نحوه دسترسی به این اطلاعات مرور اسناد، منابع و کتب مدنظر است و تجزیه و تحلیل آن مروری از نوع تحلیلی صورت گرفته است. نتایج تحقیق حاضر نشان می دهد که دین مبین اسلام به امر نظارت و کنترل توجه ویژه داشته و تاکید می ورزد که با کیفیت بودن امور به ویژه از طریق نظارت و کنترل از نظر زمانی و مکانی طور مطلق به مجریان، طراحان، دست اندرکاران و منابع آن ها بستگی دارد. توصیه می کند که در رأس چنین امور مهم که جنبه های حمایتی، ارتباطی و ارشادی دارند، کسانی گماشته شود که توانایی تامین عدالت، برقراری ثبات و نظم، استفاده بهینه از منابع، ایجاد جو و فضای انسانی و قابل درک برای همه افراد در سازمان و همین طور تطبیق اصول سازمانی و توجه بر ارزش های انسانی و روابط سالم میان نظارت شونده و نظارت کننده شرط اساسی دانسته شده است.

کلمات کلیدی: اسلام، آموزهای اسلامی، نظارت، کنترل، امور سازمانی، روابط انسانی

۱- (نویسنده مسئول) ماستر مدیریت بازرگانی و استاد دانشگاه، aminullahmodaber@gmail.com

۲- لیسانس علوم اجتماعی (تاریخ)، پوهنتون بامیان-افغانستان، همکار تعلیمی با معارف، amiriparwen@gmail.com

۳- لیسانس علوم اجتماعی (تاریخ)، پوهنتون بامیان-افغانستان، همکار تعلیمی با معارف، siminamiri@gmail.com

دین مقدس اسلام بر اجرای درست امور فردی، اجتماعی و سازمانی تأکید نموده و تصریح می‌کند که انجام هر کاری در حقیقت امانتی است که باید به اهل آن سپرده شود. همچنین، اسلام افراد متخصص، توانمند، سالم، دارای اخلاق نیکو و برخوردار از صبر و ایمان را به داشتن وظیفه، شغل و ایجاد کسب‌وکار ترغیب می‌کند؛ زیرا اصلاح جامعه و رشد آن نیازمند چنین رویکردهایی است.

انجام امور اداری به صورت درست، مناسب و به موقع، با رعایت اصول سازمانی، ایجاد فضای انسانی کامل و اجرای اصل احترام متقابل، موجب بهبود کیفیت و حتی کمیت نتایج کارها می‌شود. نظارت و کنترل، دو عنصر مهم و حمایتی در راستای پیشبرد امور و فعالیت‌های سازمانی و اداری (جمعی) هستند؛ زیرا هم نقش پشتیبانی و حمایتی دارند و هم با هدف ارشاد و ارائه رهنمودهای اصلاحی برای بهبود عملکرد انجام می‌گیرند.

همان‌گونه که انسان‌ها خالی از خطا و نقص نیستند، اشتغال و انجام وظایف نیز ممکن است با کاستی‌ها و نارضایتی‌هایی از سوی صاحب شغل یا تیم پیگیری مواجه شود. سازمان یا اداره‌ای که بتواند شرایط خود را به درستی تنظیم کند، در حقیقت دستیابی به نتایج درست، کمیت مناسب و کیفیت بهتر عملکرد خود را تضمین خواهد کرد.

در این تحقیق که به بررسی نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام می‌پردازد، به موضوعاتی چون تبیین مسئله، روش‌شناسی تحقیق، و مبانی نظری اشاره می‌شود و در نهایت یافته‌های تحقیق و نتیجه‌گیری ارائه خواهد شد. این پژوهش در سه بخش تنظیم گردیده است: نظارت (تعریف، اهمیت و اهداف آن)، کنترل (تعریف، ماهیت، اهمیت، اهداف و انواع آن) و دیدگاه اسلام در خصوص نظارت و کنترل.

بیان مسئله و اهمیت موضوع

افراد ذات اجتماعی دارد که با بودن در جامعه حس بهتری پیدا کرده و می‌توانند بهتر و مؤثرتر نقش‌آفرینی نمایند (حمیدی‌زاده، ۱۳۹۳). از همین جهت است که انسان‌ها در گروه و سازمان‌ها دارای نقش‌های منفرد و اهداف مشترک می‌باشند تا بتوانند در کنار همدیگر به آن هدف‌های مشترک در قالب سازمان‌ها و ادارات، به شکل تیم‌های مشخص دست یابند (میرحسینی‌موسوی، ۱۳۹۸). تیم‌ها حتی در شکل سازمان‌های رسمی، نیازمند یک مربی بوده و آن مربی نقش ناظر بر اعمال افراد تحت اثر را دارند (فرین، ۱۴۰۲).

مدیریت، هنری است که انسان‌ها از تجربه، دانش، تخصص و مهارت‌ها به دست می‌آورد. این انسان هستند که به هدف اداره کردن منابع موجود و تسهیل امور اداری و سازمانی اقدام می‌نمایند. مدیریت، فعالیتی است که توسط

آن، امور از قبیل پلان‌گذاری، سازماندهی، رهبری و هدایت، نظارت و کنترل در سازمان‌ها و ادارات پیش برده می‌شود (آریاداد و اصغری، ۱۳۹۲).

هرچند در کنار این وظایف بزرگ و کلی، مدیران به هدف انجام کارهای بیشتر و موثرتر، نقش‌ها را تقسیم نموده و از آن طریق به تنوع فعالیت‌ها چه به خود و چه به کارمندان بهره می‌برند (الوانی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۶).^۱

به‌طور مثال، تفویض اختیار یکی از اموری است که در بسا موارد، از نظر زمانی از سیطره مستقیم شخص مدیر خارج شده و در قالب نقش مدیریتی، به‌طور نمونه با ایفای نقش نظارت بر سایر امور کارمندان انجام می‌شود (بهمنی و همکاران، ۱۳۹۸). تأکید و توصیه بر این امر منشأ و مبنای دینی و فلسفی نیز دارد (محمدی، عیدمحمد، ۱۴۰۲). با این وجود، مدیریت به‌عنوان یک تخصص و گرایشی است که دارای ارتباط گسترده با سایر علوم می‌باشد، که از اهمیت زیادی برخوردار بوده و دارای جایگاه ویژه‌ای در تنظیم و هدفمند ساختن فعالیت‌های فردی و جمعی است. به همین خاطر است که اهمیت و کاربرد آن روزافزون گردیده است (رضائیان، ۱۳۹۴).

همان‌طوری که از وظایف مهم مدیران نظارت و کنترل هستند، از سوی دیگر انجام این دو وظیفه اساسی، زمینه‌ی تصمیم‌گیری و طراحی پلان‌های بعدی سازمانی را نیز فراهم می‌سازند (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷). نظارت، فعالیت‌ها و اقداماتی کوتاه‌مدت هستند که در جریان امور اداری و سازمانی صورت می‌گیرند. ممکن است در طول دوره ثابت، بیش از دو یا چند بار، به هدف پیشبرد و هدایت‌های لازم به فعالان آن‌ها، نظارت صورت گیرد (جعفری‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸). در حالی که مدیران، وظایف کنترل را در اخیر دوره انجام داده و مطابقت فعالیت‌های انجام‌شده با پلان‌های از قبل طراحی‌شده را در نظر می‌گیرند (رضائیان، ۱۳۹۴).

دین مبین اسلام توصیه‌های زیادی را در هنگام اجرا و پیشبرد امور به بشریت نموده است. در مدیریت، براساس دستورات دین اسلام، چشم‌اندازها و افق دید متفاوت است و هدف مدیر، کمال و سعادت کارکنان می‌باشد، نه منابع مادی آن‌ها. با آن هم، نباید از یاد برد که کمال بشری (کارکنان) و منابع مادی آن‌ها قابل جمع نیز هستند. باور عمومی فقیهان مسلمان بر این است که احکام شرعی بیان‌شده از سوی اسلام، احکامی ثابت و غیرقابل تغییر هستند که اختصاص به موقعیتی خاص ندارند و ابعاد آن جهان‌شمول است. مکتب و نظام اقتصادی اسلام، براساس توصیه‌های دینی و شریعت مقدس اسلام، بر آنچه به‌غرض رفع نیازمندی‌های انسان‌ها کاربرد داشته باشد، تأکید نموده و بر انجام بهتر این امور نیز اشاره کرده است (احمدیان، علی، ۱۳۹۵). از وظایف مدیران و رهبران دینی است که بر اعمال اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه استوار و مسلط بوده و در عین زمانی که به پیشرفت کارها

^۱. فرنچ، وندال و اچ. بل، سسیل. (۱۳۹۶). مدیریت تحول در سازمان.

از سوی مسئولین توجه می‌شود، هم‌زمان به کیفیت بهتر و رضایت در اجرای کار و نتیجه نیز توجه گردد (تهرانی، مهدی‌هادوی، ۱۳۸۳).

در بخش حاضر بر موضوع نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام پرداخته می‌شود. اسلام در زمینه انجام امور سازمانی و اداری، مجریان را به توصیه‌های دینی و شرعی تشویق نموده و زندگی انسان‌ها را با اوامر دینی و شریعت دین مقدس اسلام گره زده است. تبیین مسئله تحقیق حاضر، بر اساس یافتن پاسخ به موضوع و مسئله می‌باشد.

روش تحقیق

تحقیقات به مثابه‌ی امر توسعه و افزایش دانش بشری انجام می‌شود. لذا این تحقیق نیز قطره‌ای در دریای بیکران دانش هستی، در مقابل قدرت و دانش الهی، عرض وجود می‌نماید (حافظنیا، ۱۳۹۶).

روش تحقیق حاضر کیفی بوده و از نظر ماهیت، تحلیلی و مروری می‌باشد. هدف این تحقیق، کاربردی و توسعه‌ای می‌باشد. جامعه‌ی آماری این تحقیق، انتخاب منابع و آثار پیشین است که با این تحقیق مرتبط بوده و در عین حال توانسته باشند به تبیین درست مسئله و تکمیل مبانی نظری آن بپردازند. نمونه‌ی آماری این تحقیق حدود ۲۹ سند و اثر تحقیقی (کتاب، مقالات و دفترداری‌ها) را شامل می‌شود، که در حقیقت به اهم موضوعات مرتبط با موضوع و مسئله‌ی این تحقیق تذکر داده باشند، تمرکز صورت می‌گیرد. اطلاعات و معلومات در این خصوص بر جدید بودن آن تأکید می‌شود. چگونگی تجزیه و تحلیل این اطلاعات، تحلیلی و مروری مدنظر می‌باشد تا بتوان به اهمیت موضوع نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام پرداخته شود.

مبانی نظری

تعریف و مفهوم نظارت

در تعریف مدیریت چنین آمده است که: مدیریت همان پروسه حصول، انکشاف، حفاظت و به‌کارگیری منابع موجود در یک سازمان به منظور تحقق اهداف معینه در یک سازمان هستند، (مدیریت هنر انجام کار توسط دیگران^۲) (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷).

این انسان هستند که به‌منظور اداره کردن منابع موجود و تسهیل امور اداری و سازمانی اقدام می‌نمایند. مدیریت، فعالیتی است که توسط آن، امور از قبیل پلان‌گذاری، سازماندهی، رهبری و هدایت، نظارت و کنترل در سازمان‌ها و ادارات پیش برده می‌شود (رضائیان، علی، ۱۳۹۴). فعالیت‌های جمعی در یک اداره یا سازمان و تحقق اهداف سازمانی، نسبت به هر زمان دیگر، نیاز به تنظیم، هماهنگی، نظارت و کنترل درست و هدفمند دارد؛ در غیر آن صورت، بدون تأمین و در نظر داشتن این امور (اداری و مدیریتی)، امکان استفاده‌ی درست و معقول از امکانات و منابع موجود در یک اداره و سازمان و نیل به اهداف مورد نظر، به شکل مؤثر، نه‌تنها دشوار، بلکه در بسا موارد ناممکن می‌باشد (رحمانی، ۱۴۰۱).

همان‌طوری که از وظایف مهم مدیران، نظارت در کنار کنترل هستند، از سوی دیگر انجام این دو وظیفه‌ی اساسی، زمینه‌ی تصمیم‌گیری و طراحی پلان‌های بعدی سازمانی را نیز فراهم می‌سازد. نظارت، فعالیت‌ها و اقداماتی

². Mary Parker Foults

کوتاه مدت هستند که در جریان امور اداری و سازمانی صورت می گیرند. ممکن است در طول دوره‌ی ثابت، بیش از دو یا چند بار، به هدف پیش برد و دادن هدایت‌های لازم به مجریان آن‌ها (فعالیت‌ها)، نظارت صورت گیرد (رضائیان، ۱۳۹۴).

انجام فعالیت نظارت، ضمن ارتباط با سایر وظایف، عامل مؤثر در تحقق اهداف و پلان‌های اداره تلقی می‌شود و برای اصلاح متداوم فعالیت‌های اداره به کار گرفته می‌شود. با این بیان، می‌توان وظایف نظارتی مدیران را این چنین برشمرد (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷):

- تنظیم و مشخص ساختن استاندارد اجراات یا عملیات؛

- ارزیابی، مقایسه و بررسی اجراات انجام شده با برنامه‌های از قبل تعیین شده؛

- و در صورت ضرورت و نیاز ماموران و کارمندان، اقدامات اصلاحی اتخاذ می‌شود (رضائیان، ۱۳۹۲).

اهمیت و اهداف نظارت

نظارت از این جهت اهمیت دارد که دقت کاری افراد و سازمان‌ها بالا برده و زمینه‌های هدایت، رهنمایی، مشورت و رهنمونی را میان اعضای کاری در یک سازمان فراهم می‌سازد (حمیدی‌زاده، محمدرضا، ۱۴۰۰). نظارت به طور کلی امر درون سازمانی است که از سوی مافوق‌ها (مدیران و رهبران) بر افراد و کارمندان یک سازمان انجام شده و در آن تلاش می‌شود که کیفیت کارها بالا برده شود (رضائیان، علی، ۱۳۹۴).

از سوی هم نظارت پروسه دوامدار است که جهت کارآیی و اثربخشی امور لازم و ضروری پنداشنه می‌شود که به طور معمول چگونگی پیشرفت و اجرای فعالیت‌های سازمان را غرض دستیابی به اهداف و مقاصد انجام می‌پذیرند (رحمانی، عبداللطیف، ۱۴۰۱).

اهداف نظارت و ضرورت اجرای آن از این قرار است:

- بررسی و واریسی پیشرفت سازمان؛

- مطالعه پیشرفت امور سازمانی و ارایه طرح‌ها جهت بهبود آن‌ها؛

- تقیب کردن و حصول اطمینان از اجرای امور به شکل درست و معیاری؛

- اقدام کار اصلاحی به منظور بهتر شدن امور و با صرفه جویی بیشتر؛

- مورد بحث قرار دادن کارآیی پروژه و فعالیت های قابل اجرا؛ و

- سنجش فعالیت های انجام و مطابقت دادن آن با پلان ها و معیارهای از قبل تعیین شده (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷ و حمیدی زاده، محمد رضا، ۱۳۹۳).

تعریف و ماهیت کنترل

کنترل میزان و چگونگی انجام عملکردها و پیشرفت فعالیت ها در راستای تحقق اهداف اداره را نشان می دهند و پروسه آن از نخستین مراحل اجرای برنامه ها آغاز و تا پایان مراحل و حتی پس از انجام آن ادامه می یابد (رحمانی، ۱۴۰۱). مدیران با استفاده از پروسه کنترل، وضع موجود (فعالیت ها) را با وضع مطلوب (پلان ها) مقایسه می نمایند و به اساس آن در صورت نیاز به پلان گذاری مجدد و اصلاحی اقدام می نمایند (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷).

کنترل از وظایف اساسی و مهم مدیران می باشند. مدیران این وظیفه را به منظور صرفه جویی ها و استفاده بهینه از منابع به انجام می رسانند (حمیدی زاده، ۱۴۰۰). مدیران وظایف کنترل را در اخیر دوره انجام داده و مطابقت فعالیت های انجام شده و پلان های از قبل طراحی شده را در قبال داشته باشند (رضائیان، ۱۳۹۴).

کسب و فراگیری دانش و مهارت های لازم مدیریتی یکی از نیازمندی های مبرم و اساسی ادارات، سازمان ها و مدیران آن ها دانسته می شود (فخرآل علی، فرزاد، ۱۳۹۵). هدفمند ساختن، تنظیم، رهبری و کنترل درست و موثر فعالیت های فردی و جمعی در یک اداره و یا سازمان بدون در نظر داشت و رعایت موازین و اصول علمی و پذیرفته شده اداره و مدیریت نیز امکان پذیر نمی باشد (رضائیان، علی، ۱۳۹۴).

اهمیت کنترل و انواع آن

اهمیت کنترل و انجام این فعالیت توسط مدیران و مسئولین یک اداره و سازمان در این است که مدیران با انجام پیش برد فعالیت کنترل تا حدی به اطمینان استفاده از منابع دست می یابند (رحمانی، ۱۴۰۱). یعنی باید کنترل کمی و کیفی انجام شود تا فاصله و انحراف میان وضع موجود و وضع مطلوب را تشخیص دهند (رضائیان، ۱۳۹۴). زیرا با آن مطابقت فعالیت های انجام شده با اهداف از قبل تعیین شده به اصلاح نواقص یا انحرافات می پردازد (رحمانی و ناصری، ۱۳۹۷).

انجام وظیفه کنترل از دو دیدگاه مورد توجه قرار می گیرند و دارای اهمیت می باشند (رضائیان، ۱۳۹۲).

- نخست اینکه، از هدر رفتن منابع به میزان و کمیت زیاد آن جلوگیری نموده و سبب می شود که مجریان امور پلانی و عملیاتی بیشتر از هر زمان دیگر به آن تمرکز نموده و با صرفه تر از پیش عمل نمایند.

- دوم آنکه دقت کاری افراد (کارمندان و ماموران) را افزایش داده و باعث می‌شوند که آن‌ها نباید به آن بی‌توجه باشند و توانایی ظرافت کاری و دقت نظر آن‌ها را در پی دارند (حمیدی‌زاده، ۱۴۰۱).

با توجه به اهمیت کنترل، ویژه‌گی‌های کنترل موثر شامل (دقت، به موقع بودن، مبتنی بر هدف، معقول و قابل درک بودن، مقرون به صرفه بودن، انجام شدن آن در نقاط استراتژیک، عینیت داشتن، انعطاف‌پذیری داشتن، قابل تطبیق با تفاوت‌های فردی، کشف‌کنندگی، متناسب بودن و دارای جنبه تجدید شونده‌گی بودن) می‌باشند (رحمانی، ۱۴۰۱). با این ویژه‌گی‌ها می‌توان به امور با کیفیت و بهتر انجام یافتن فعالیت‌های سازمان امیدوار بود (حمیدی‌زاده، ۱۴۰۱).

انواع کنترل به صورت عمومی و کاربردی به سه نوع بوده و عبارت است از:

۱- کنترل قبلی (قبل از آغاز واقعی فعالیت‌ها)؛

۲- کنترل جریان (حین اجراات و فعالیت‌های در جریان)؛ و

۳- کنترل بعدی (بعد از اجراات و در ختم امور قابل تسلیم) (رضائیان، ۱۳۹۴).

در هر حال (زمانی) که امر کنترل به درستی تطبیق شوند، دارای نتایج موثر و مثبت می‌باشند (حمیدی‌زاده، محمد رضا، ۱۳۹۳). لذا تطبیق انواع کنترل در سازمان‌ها هم نظر به ضرورت است و هم نظر به اولویت ممکن پیش برده شود (رحمانی، ۱۴۰۱). به همین ترتیب مراحل کنترل عبارت است از تعیین معیار یا مقررات برای کنترل؛ سنجش عمل کرد در برابر معیارها؛ تشخیص انحرافات و تحلیل علل آن‌ها؛ و در نهایت اقدامات اصلاحی (رضائیان، ۱۳۹۴).

دیدگاه اسلام در باره نظارت و کنترل

امانت را به اهل آن سپردن، اجرای درست کارها، تقوای الهی پیشه کردن و تامین عدالت از سفارش‌های اصلی و اساسی دین مقدس اسلام است. زیرا در قرآن کریم آیه‌های زیادی در این خصوص تذکر یافته است که هر مسلمان را به اجرای آن‌ها در زندگی فردی و اجتماعی (به خصوص در ادارات و سازمان‌ها میان کارمندان و مشتریان) وادار ساخته می‌شود.^۳

اسلام دین میانه‌روانه و دین است که در میان جوامع بشری و اجرای فعالیت‌های بشری مناسب خوانده شده است. دین مبین اسلام توصیه‌های زیادی را در هنگام اجرا و پیش‌برد امور به بشریت نموده است (احمدیان، علی).

^۳. قرآن کریم (کتاب آسمانی و نازل شده بر پیامبر اسلام)، آیه‌های مرتبط با موضوعات امانت، ایجاد شغل، تقوا و عدالت.

(۱۳۹۵). در مدیریت براساس دستوارت دین اسلام، چشم اندازها و افق دید متفاوت است و هدف مدیر کمال و سعادت کارکنان می باشند نه منابع مادی آن ها^۴. با آن هم نباید از یاد برد که کمال بشری (کارکنان) و منابع مادی آن ها قابل جمع نیز هستند (فخرآل علی، ۱۳۹۵).

باور عمومی فقیهان مسلمان بر این است که احکام شرعی بیان شده از سوی اسلام احکامی ثابت و غیر قابل تغییر اند که اختصاص به موقعیتی خاص ندارند و ابعاد آن جهان شمولی است (ربانی گلیپاگانی، علی، ۱۳۸۱). مکتب و نظام اقتصادی اسلام براساس توصیه های دینی و شریعت مقدس اسلام بر آنچه به غرض رفع نیازمندی های انسان ها کاربرد داشته باشند، تاکید نموده و بر انجام بهتر این امور نیز اشاره نموده است (مقیمی، سیدمحمد، ۱۴۰۲). از وظایف مدیران و رهبران دینی است که بر اعمال اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه استوار و مسلط بوده و در عین زمان که هم به پیشرفت کارها از سوی مسئولین توجه می شود، همزمان به کیفیت بهتر و رضایت در اجرای کار و نتیجه نیز توجه نموده است (تهرانی، مهدی هادوی، ۱۳۸۳).

از دیدگاه اسلام امور انسان ها در شرایط متعدد و از جوانب گوناگونی قابل بازرسی است؛ زیرا هستند کسانی که توانایی انجام درست کارها را نداشته باشند و نیازمند رهنمودها و کمک ها باشند (جهان بزرگی، احمد، ۱۳۷۸). مدیریت اسلامی اساس یک مکتب است که مستند بر وحی الهی و منابع اسلامی می باشد. رشد و لیاقت برای نگهداری و بهره برداری صحیح از وسایل و سرمایه های حیات و مدیریت انسان ها عبارت است از فن بهتر بسیج کردن و بهتر سازمان دهی کردن و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به کار بردن آن هاست (احمدیان، علی، ۱۳۹۵):

اسلام از یک طرف به عنوان حامی نظم، ثبات، ارزش قایل شدن، رویه اخلاقی و تامین عدالت و از جهت دیگر توجه به الگوی رفتارهای مناسب در میان افراد و خانواده ها در جامعه، ایجاد رضایت خاطر در میان گروه های هم سطح (در سازمان ها و دفاتر کاری و پروژه ها)، تشریع و مدیریت درست اصول و ارزش ها، حکومت و داوری و قضاوت عادلانه، رشد و بالندگی در زنده گی فردی و اجتماعی، جایگاه ویژه ی را در جهان هستی و در میان همه ادیان الهی پیدا کرده و در آن به انجام امور اجتماعی و کاری توصیه ها و سفارش هایی نموده است (فروغ و همکاران، ۱۴۰۳):

دین مبین اسلام و در آموزه های اخلاقی و گرایش های انسان مدارانه ی ناشی از این آدرس الهی بر انصاف، تبیین درست قدرت و توزیع مسئولیت، موجه بودن رویه ها و رژیم ها، حاکمیت درست، مشروع و منصفانه قوانین و امور اداری و سازمانی، پایداری، عدم تعصب، درست و دقیق بودن اطلاعات و منابع آن ها، مشارکت در امور و تصمیم اداری و دفتری و تشخیص مبانی تصمیم و ساختار بندی آن ها اشاره و تاکید نموده است (جعفری نیا و شاه رستم،

^۴. (مبانی اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹).

۱۳۹۸). هم چنان جهت ایجاد ارتباطات و تطبیق درست امور اداری از قبیل نظارت و کنترل و برنامه ریزی درست بر این نگرش ها و ارزش ها قابل تایید و انگشت گذاشتن است، که این موارد شامل: صداقت و دقتی بودن در ارایه اطلاعات و انتخاب منابع آن ها، حفظ احترام متقابل میان اعضای یک اداره (فرد کارمند و تیم نظارتی و تطبیق درست کنترل و تفتیش امور)، توجیه پذیری منطقی و مراعات کردن درست و به موقع اجرای امور حتی امر نظارت و کنترل در میان کارهای اداری و کارکنان می شوند (بهمنی و همکاران، ۱۳۹۸).

حضرت محمد (ص) مدیران را در جمع دانشمندان (فقها) قرار داده است (فروغ و همکاران، ۱۴۰۲). به نظر می رسد که مدیران امیرانی هستند که مسئولیت پیشبرد امور اداری و سازمانی خود را برعهده دارند (چاوشی، سیدکاظم، ۱۳۹۴). زیرا آن ها هستند که پیشرفت و دوام حکومت ها و سازمان ها را تعیین می نمایند و یا با کار و فعالیت های حداقلی و نامناسب شان زمینه زوال سازمان ها و ادارات را رقم می زنند (مقیم، سید محمد، ۱۴۰۲). در حدیثی از پیامبر گرامی اسلام آمده است و امام رضا (ع) از آن نقل می نمایند که، در مطالعه احوال بشر هیچ گروه و ملتی را نمی یابیم که در زنده گی موفق و پایدار باشد مگر به وجود مدیر و سرپرستی که امور مادی و معنوی آنان را مدیریت نماید. در جای دیگر امام علی (ع) فرمودند، که برای سقوط دولت ها می توان به چهار علت استدلال کرد (فخرآل علی، فرزاد، ۱۳۹۵):

۱- ضایع کردن اصول

به دلیل بی توجهی به ارزش ها و امور اساسی و اعتقادی ممکن چنین اتفاقات در سازمان رخ دهند.

۲- چسبیدن به فروع و امور جزئی

توجه زیاد به امور جزئی و کم ارزش و به شکل غرور زیاد مدیر که ناشی از شخصیت غیرسالم مدیر به وجود آیند.

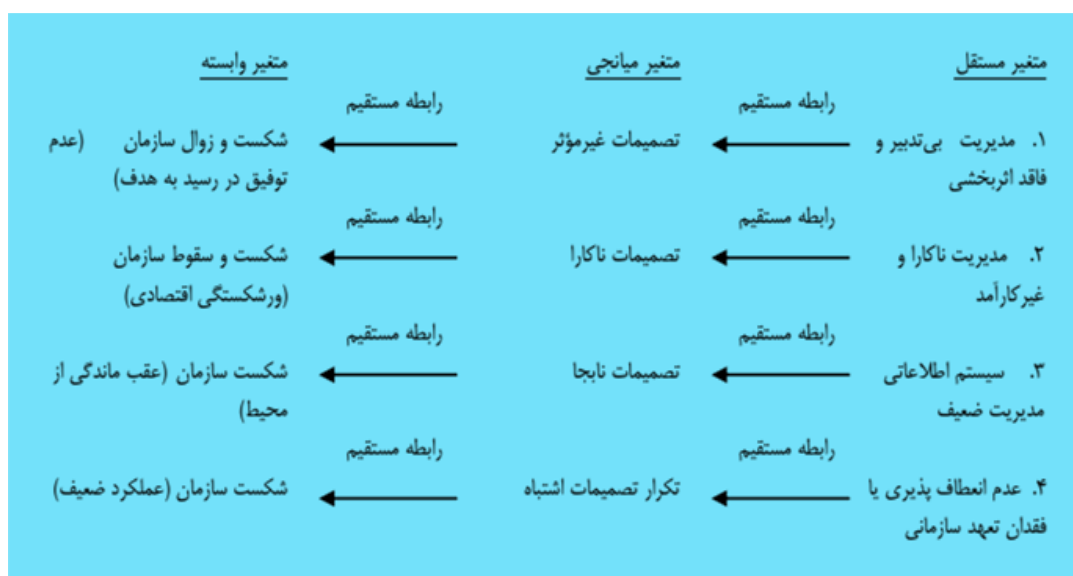
۳- مقدم داشتن فرومایگان

به دلیل گماشتن افراد ناشایسته در پست ها و مقام ها بدون درنظر داشت معیارهای اصلی و تخصصی و تجربی است.

۴- مؤخر داشتن فرزندان

جهت برکنار کردن افراد شایسته و مجرب از سازمان ها و یا هم گماشتن اینگونه افراد به پست ها و رتبه های پایین می باشند.

در این بخش به حالت‌ها و وضعیت‌های متعدد مدیریتی اشاره می‌شود، که هر کدام شان دارای پیامدها و نتایج مختص به خودشان می‌باشند. مختصر آن‌ها در شکل ذیل گنجانیده شده است.

شکل ۱- تنوع مدیریت و نتایج آن

اهمیت نظارت و کنترل در اسلام

در قلمرو مدیریت اسلامی و دیدگاه‌های اسلام در مورد مدیریت نویسندگانی زیادی تلاش کرده اند تا مباحثی و مطالبی را در خور دیدگاه اسلام در مورد نظارت و کنترل به رشته تحریر درآورده است (علیپورنصیرمحل، ۱۳۹۴). هر چند که بیشتر این نوع رویکردها بر مبانی اخلاق اسلامی و سیره پیامبر (ص)، معصومان (ع) و پیشوایان (به صورت مستقیم و غیرمستقیم) انجام شده است (ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۸۱). زیرا گسترده‌گی موضوع، تنوع و پهنایی بحث اسلامی در مورد نقش‌های مدیران و میزان تاثیرگذاری آن‌ها در جهات نظم دهی و ایجاد ثبات در یک اداره و سازمان باعث شده است که توجه زیادی صورت پذیرند (فخرآل‌علی، ۱۳۹۵).

بر همین اساس دین مبین اسلام از یک طرف بر انجام درست کارها و از سوی دیگر بر محکم کاری و به موقع انجام دادن امور بیشتر تاکید کرده است (احمدیان، علی، ۱۳۹۵). لذا یکی از وظایف مدیران بررسی کیفی و کمی کارها و فعالیت‌های انجام شده توسط کارمندان و مسئولان (پایین رتبه) هستند که با تطبیق وظایفی همچون نظارت، واریسی و کنترل همه جانبه امور ممکن بهتر، موثرتر و مثمرتر انجام پذیرند (ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۸۱).

شیوه رهبری و نظارت از امور در مدیریت اسلامی متأثر از مبانی نظری، به ویژه انسان شناسی است (علیپورنصیرمحل، پروین، ۱۳۹۴). اساس مبانی انسان شناسی اسلام و با توجه عالم هستی برای تکامل انسان

آفریده شده است و انسان عصاره هستی بوده و دارای شرافت و کرامت ذاتی است که باید از استعدادهای خود برای نیل به سعادت و قرار گرفتن در آن مسیر بهره مند شود (فخرآل علی، فرزاد، ۱۳۹۵). اسلام به انسان ها توانایی پیش برد را داده و از او ماشین نساخته که فقط به محصول و نتیجه کار توجه نماید (احمدیان، علی، ۱۳۹۵).

انسان از دیدگاه اسلام دارای دقت نظر بوده که بالای کارهای دیگران واری داشته و زمینه های بازرنگری و همکاری ها را در میان شان مساعد ساخته است. (نه اینکه انسان در نظام سرمایه داری و اقتصاد سوسیالستی فدای افزایش محصول نموده و سودآوری سازمان را بالا ببرند). (ترخانی، ۱۳۹۵)

توصیه های اسلام به انجام امور نظارت و کنترل

مدیران و فعالین عرصه مدیریت وظایفی متعددی دارند که به هدف رسیدن به مقصد سازمانی و اداری و باید از مراحل پلان گذاری شروع نموده و تا به امر نظارت و کنترل ختم نمایند (حمیدی زاده، محمدرضا، ۱۴۰۱) و آخرین مهر تایید و قابل قبول فعالیت های کارکنان نیز نظارت و کنترل می باشند تا بتوانند به کیفیت امور سازمانی و نتایج کاری دقت عمل به خرچ داده باشند (ارسطا، ۱۳۸۳).

نظارت امور سازمانی و از وظایفی مدیریتی می باشند که مدیران در خصوص پیش برد منظم کارها و فعالیت های شان این وظیفه را انجام می دهند. هر چند که این وظیفه در کوتاه و به تکرار همراه با هدایت و رهنمایی پیش برده می شود (رضائیان، علی، ۱۳۹۴). از جهتی کنترل عبارت از تطابق فعالیت های انجام شده با پلان های از قبل طرح شده هستند که ممکن کار مدیریت و فعالیت های مدیران را بیشتر سازند (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱).

از نقطه نظر دیگر هم کنترل دارای مدت زمانی طولانی تر بوده و در فقط در سه زمان متفاوت صورت می گیرند و تصمیم گیری های مختلفی قابل اتخاذ می باشند. انواع کنترل شامل کنترل قبلی (آینده نگران)، کنترل جریانی و کنترل بعدی (گذشته نگر) هستند که در هر یک از این نوع فرایندهای کنترل شرایط کاری، رسیدگی به مشکلات و اتخاذ تدابیر متناسب با آن صورت می پذیرند (رحمانی، ۱۴۰۱ و رضائیان، ۱۳۹۲).

برای پیش برد امور اداری و سازمانی مدیران و تطبیق اجرای درست و به موقع فعالیت های نظارت و کنترل اسلام چند ویژه گی را معیار قرار داده است که عبارت است از (احمدیان، ۱۳۹۵):

الف- فقیهی آگاه و پرهیزگار (آشنا بودن با مسائل اجتماعی)؛

ب- مدیری خیرخواه و مسلط (مورد پذیرش زبردستان)؛ و

ج- پزشکی بصیر و مورد اعتماد (عدم اکتاء به نفس).

این افراد وظیفه نظارت و کنترل را به درستی انجام می دهند، زیرا از زیردستان شان دارای مهارت‌های بهتر و بالاتر می باشند. اسلام به وجود چنین افراد و شخصیت ها در جامعه نیازمندی شدید دارند (جهان‌بزرگی، احمد، ۱۳۷۸). هم چنان پیام گرامی اسلام نیز فرموده است که حتی در جریان سفر به منظور نظم و ترتیب خاص و استفاده از امکانات سفر به شکل بهتر و موثرتر باید شخصی مسئولیت بگیرند و امور سفر را مدیریت نموده و در عین حال از وظایف همچون نظارت و کنترل را انجام دهند (احمدیان، ۱۳۹۵).

خداوند متعال همه موجودات را در روی و زیر زمین خلق کردند و از میان شان انسان را موجود برتر آفریدند و به او قدرتی داد تا امور مربوط به زنده‌گی خود و سایر زنده جان ها را پیش ببرند (علیپورنصیرمحلّه، ۱۳۹۴). هم چنان او (انسان) را برای انجام و اجرای این کار در زمین قدرت بخشید تا تدبیر و تدبیر داشته باشند. به همان خاطر است که در قرآن کریم وصف اشرف المخلوقات بودن (شدن) را نصیب شده است (ترخانی، ۱۳۹۵ و علیمردانی، ۱۳۹۰).

هرچند که پیامبران به خصوص در شریعت اسلام (حضرت محمد-ص)، امامان معصوم-ع، اصحاب و اندیشمندان هستند که نظم الهی را در جامعه پیاده نموده و خلیفه او (خداوند-ج) برای هدایت جامعه اسلامی می باشند (علیمردانی، اکرم، ۱۳۹۰). آن ها می تواند که امور بهتری در میان مسلمانان مدیریت نموده و زمینه موثریت وثمریت فعالیت ها را مساعد می سازند (احمدیان، علی، ۱۳۹۵ و جهان‌بزرگی، احمد، ۱۳۷۸).

بصورت کلی مردم هستند که می توانند که امور نظارت، رهبری، مدیریت و هدایت را در زنده‌گی فردی و اجتماعی پیش می برند، (در حالی که این کارها و فعالیت ها از عهده فرد مدیر برآورده شدنی است) (ارسطا، محمدجواد، ۱۳۸۳ و علیپورنصیرمحلّه، ۱۳۹۴).

در مقاله بحث نظارت و کنترل که از وظایف اساسی مدیران و رهبران می باشند و هر مدیری چه در سطح خرد (سازمان و شرکت) و چه در سطح بزرگ (دولت و سازمان های بین المللی و جهانی) این وظایف را باید و حتما انجام دهند (مقیمی، سید محمد، ۱۴۰۲): موثر بودن فعالیت ها به انجام امور سازمانی نظیر نظارت و کنترل مدیر وابسته است؛ آن ها هستند که نظارت و کنترل را هم به موقع و هم با توجه به لزوم دید باید به ثمر رسانده و در عین حال از ضیاع منابع جلوگیری به عمل آیند (فخرآل علی، ۱۳۹۵ و احمدیان، ۱۳۹۵).

در جای جای از قرآن کریم نیز اشارات بر رهنمونی و هدایت بر امور بشری شده است که نتیجه همان نظارت و کنترل می باشند (چاوشی، سیدکاظم، ۱۳۸۸). امام ابوحنیفه (رح) به عنوان امام عصر خود مشوره های زیادی را در رابطه به انجام امور سازمانی به شکل بهتر و موثر آن داده است. این عالم برجسته دینی مدیران و رهبران سازمان

ها را با برخورد و روش نرم و ملایمت در انجام کارها همراه با نظارت و رهنمایی توصیه نموده و همواره انسان را ملاک و ارزش سازمان دانسته است (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱ و رحمانی، ۱۴۰۱).

یافته‌های تحقیق

این تحقیق به موضوع نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام اختصاص یافته بود. بنابراین با مرور بر منابع پیشین و آثار قبلی می‌تواند اینگونه بر ارزش و اهمیت موضوع حاضر افزود که اسلام دین مدارا و متمایل به رویه‌های انسانی و اساس گذاری جامعه سالم می‌باشد. به بدین منظور که دین مقدم اسلام که پیامبر گرامی ما حضرت محمد (ص) آن با خود در میان جامعه آن روز به ارمغان آورد، دین کامل، مانع و جامعی است که بر سایر ادیان الهی پیشی گرفته است. کلیت این بر دو موضوع مهم و اساسی اشاره داشته است.

یکی بر زندگی فردی، الزامات و اساسات مهم آن تاکید نموده است. دیگر اینکه رشد و تعالی انسان‌ها در گرو جامعه و اجتماع است. اولین اجتماع هر انسان خانواده است. زیرا ذات خلق انسان اجتماعی است.

بر این مبناء دین اسلام در همه این دو موضوع اشارات و توصیه‌های زیادی داشته است. از اینکه در این تحقیق بر موضوع دوم بیشتر پرداخته شده است. اسلام زنده‌گی اجتماعی، گروهی و سازمانی را برای هر انسان سالم، توانمند و با اخلاق توصیه کرده تا از آن به عنوان مسیر رشد، تعالی، رویه‌های اصولی و ارزش‌های انسانی بهره‌برداری نماید. از امور سازمانی که شامل برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت، هماهنگی، نظارت، کنترل و اجراء امور می‌باشند. مدیران و مجریان زمانی موفق هستند که به انجام درست و به موقع هر کدام از این وظایف و فعالیت‌ها مهارت و توانایی داشته باشد. نظارت و کنترل دو امر کلیدی هستند که برای بهبود امور، صرفه‌جویی، ایجاد کیفیت بر محصولات و نتایج کار به کار برده می‌شود.

بنابراین دین مبین اسلام به امر نظارت و کنترل توجه ویژه داشته و تاکید می‌ورد که با کیفیت بودن امور به ویژه نظارت و کنترل از نظر زمانی و مکانی طور مطلق به مجریان، طراحان، دست‌اندرکاران و منابع آن‌ها بستگی دارد. توصیه می‌کند که در رأس چنین امور مهم که جنبه‌های ارتباطی و ارشادی دارند، کسانی گماشته شود که توانایی تامین عدالت، برقراری ثبات و نظم، استفاده بهینه از منابع، ایجاد جو و فضای انسانی و قابل درک برای همه افراد در سازمان و همین طور تطبیق اصول سازمانی و توجه بر ارزش‌های انسانی و روابط سالم میان نظارت شونده و نظارت کننده شرط اساسی دانسته شده است.

نتیجه گیری

از وظایف مهم مدیران نظارت و کنترل هستند، از سوی هم انجام این دو وظیفه اساسی زمینه ی تصمیم گیری و طراحی پلان های بعدی سازمانی را نیز فراهم می سازند. نظارت فعالیت ها و اقداماتی کوتاه مدت هستند که در جریان امور اداری و سازمانی صورت می گیرند. ممکن در طول دوره ثابت بیش از دو یا چند بار به هدف پیش برد و هدایت های لازم به فعالان آن ها نظارت صورت گیرند. در حالی که مدیران وظایف کنترل را در اخیر دوره انجام داده و مطابقت فعالیت های انجام شده و پلان های از قبل طراحی شده را در قبال داشته باشند.

دین اسلام توصیه های زیادی را در هنگام اجرا و پیش برد امور به بشریت نموده است. در مدیریت براساس دستورات دین اسلام، چشم اندازها و افق دید متفاوت است و هدف مدیر کمال و سعادت کارکنان می باشند نه منابع مادی آن ها. با آن هم نباید از یاد برد که تعالی و کمال بشری (کارکنان) و منابع مادی آن ها قابل جمع نیز هستند باور عمومی فقیهان مسلمان بر این است که احکام شرعی بیان شده از سوی اسلام احکامی ثابت و غیر قابل تغییر اند که اختصاص به موقعیتی خاص ندارند و ابعاد آن جهان شمولی است. مکتب و نظام اقتصادی اسلام براساس توصیه های دینی و شریعت مقدس اسلام بر آنچه به غرض رفع نیازمندی های انسان ها کاربرد داشته باشند، تاکید نموده و بر انجام بهتر این امور نیز اشاره نموده است. از وظایف مدیران و رهبران دینی است که بر اعمال اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه استوار و مسلط بوده و در عین زمان که هم به پیشرفت کارها از سوی مسئولین توجه می شود، همزمان به کیفیت بهتر و رضایت در اجرای کار و نتیجه نیز توجه نموده است.

منابع

قرآن کریم، آیه‌های مرتبط به امانت، تقوا، شغل و عدالت.

۱- آریاداد، اصغری. (۱۳۹۲). مدیریت منابع انسانی، تهران، انتشارات صفار.

۲- احمدیان، علی. (۱۳۹۵). مدیریت اسلامی، کابل، انتشارات دانشگاه پیام نور

۳- ارسطا، محمدجواد. (۱۳۸۳). مردم و تشکیل حکومت اسلامی، فصلنامه تخصصی مطالعات انقلاب اسلامی، شماره دوم، ۱-۲۶.

۴- ال. ام، پرساد. (۱۳۹۹). مترجم: فیاض، امین جان، رهبری (اصول مدیریت، بخش رهبری)، کابل انتشارات دانشگاه.

۵- بهمنی چوب‌دستی، اکبر؛ فطری، علی و روزی‌پدرام، محمد. (۱۳۹۸). بررسی تاثیر ابعاد عدالت سازمانی بر رضایت شغلی، مورد مطالعه: شهرداری کابل، فصلنامه کاتب، علمی-پژوهشی، سال ششم، شماره (۱۳)، ۱۲۳-۱۳۸.

۶- پیروز، علی. (۱۳۸۴). مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۷- ترخانی، قاسم. (۱۳۹۵). پایه‌های مشروعیت حکومت اسلامی، فصلنامه علوم سیاسی، سال نوزدهم، شماره هفتاد و چهارم، ۷-۳۰.

۸- تهرانی، مهدی هادوی. (۱۳۸۳). مکتب و نظام اقتصادی اسلام، قم-ایران، انتشارات بیت الحکمه.

۹- جهان‌بزرگی، احمد. (۱۳۷۸). درآمدی بر نظریه دولت در اسلام، تهران، انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ نخست.

۱۰- جعفری‌نیادایانلو، مرتضی و شاه‌رستم‌بیگ، طیبه. (۱۳۹۸). بررسی عوامل موثر بر عدالت سازمان در شهرداری تهران، ماهنامه آفاق علوم انسانی، شماره (۲۲)، ۷۷-۱۰۶.

۱۱- چاوشی، سیدکاظم. (۱۳۸۸). بررسی رویکردهای نظری به مدیریت اسلامی، فصلنامه پژوهشی میان رشته‌ی قرآنی، سال اول، شماره دوم، ۱-۲۱.

۱۲- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی (تجدید نظر اساسی با اضافات)، تهران، انتشارات سمت.

۱۳- حمیدی‌زاده، محمدرضا. (۱۴۰۱). دانش و خرد راهبری، تهران، انتشارات ادیبان روز.

۱۴- حمیدی‌زاده، محمدرضا. (۱۴۰۰). طرح ریزی و ایجاد کسب و کارها (مدل‌ها و برنامه‌ریزی با رویکرد راهبردی و سیستمی، تهران، انتشارات ادیبان روز.

۱۵- حمیدی‌زاده، محمدرضا. (۱۳۹۳). برنامه‌ریزی استراتژیک و بلندمدت، تهران، انتشارات سمت.

۱۶- ربانی‌گلپایگانی، علی. (۱۳۸۱). دین و دولت، مشهد، انتشارات خراسان.

- ۱۷- رحمانی، عبداللطیف. (۱۴۰۱). مبانی و اصول مدیریت، کابل، انتشارات سعید.
- ۱۸- رحمانی، عبداللطیف و ناصری، حشمت الله. (۱۳۹۷). مدیریت منابع بشری، کابل، انتشارات سعید.
- ۱۹- رضائیان، علی. (۱۳۹۴). اصول مدیریت، تهران، انتشارات سمت.
- ۲۰- رضائیان، علی. (۱۳۹۲). مدیریت عمومی، تهران، انتشارات سمت.
- ۲۱- علیپورنصیرمحل، پروین. (۱۳۹۴). مدیریت اسلامی، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و اقتصاد در قرن ۲۱، دوره ۱، ۱-۹.
- ۲۲- علیمردانی، اکرم. (۱۳۹۰). مدیریت اسلامی و ارتباط آن با تعلیم و تربیت، فصلنامه توسعه مدیریت منابع انسانی پشتیبانی، سال ششم، شماره ۲۲، ۸۳-۱۰۸.
- ۲۳- فخرآل‌علی، فرزاد. (۱۳۹۵). بررسی عوامل موثر بر اجرای مدیریت اسلامی در سازمان‌ها (ایران)، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، برلین-آلمان، ۱-۱۰.
- ۲۴- فرنچ، وندال و اچ. بل، سسیل. (۱۳۹۶). مترجمان: الوانی، سیدمهدی و دانایی‌فرد، حسن، مدیریت تحول در سازمان، تهران، انتشارات صفار.
- ۲۵- فرین، شریف. (۱۴۰۲). نقش تیم‌ها در بهبود سازمان، مجله علمی پوهنتون بامیان، سال (۹)، شماره (۳)، ۱۳۵-۱۴۹.
- ۲۶- فروغ، بازمحمد؛ آموزگار، عبدالخالق و تابش، چمن‌علی. (۱۴۰۲). بررسی ابعاد عدالت سازمانی پوهنتون بامیان از نظر اساتید آن در سال ۱۴۰۱، مجله علمی پوهنتون بامیان، سال (۹)، شماره ۱، ۱-۲۲.
- ۲۷- محمدی، عیدمحمد. (۱۴۰۲). تفویض اختیار و اهمیت آن در سازمان، مجله علمی پوهنتون بامیان، سال (۹)، شماره (۳)، ۱۸۹-۲۰۰.
- ۲۸- مقیمی، سید محمد. (۱۴۰۲). اصول و مبانی مدیریت اسلامی، نوبت دهم، تهران، انتشارات راه دان.
- ۲۹- میرحسینی‌موسوی، ساناز. (۱۳۹۸). مدیریت رفتار سازمانی، تهران، انتشارات سمت.
- ۳۰- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. (۱۳۸۹). مبانی اقتصاد اسلامی، ایران، انتشارات حوزه و دانشگاه.